

The Jurisprudential Foundations of the Islamic Model of Economic-Livelihood Education

Abdullah Ansari^{1✉}, Majid Toroghi², and Gholamreza Sarabadani³

¹. Corresponding author, PhD student in Educational Sciences, Higher Education Complex of Humanities, Al-Mustafa International University, Qom, Iran. Email: ansari1590@gmail.com

². Department of Educational Jurisprudence Studies, Faculty of Jurisprudence and Principles, Al-Mustafa International University, Qom, Iran. Email: majidtoroghi4@gmail.com

³. Department of Economics, Higher Education Complex of Humanities, Al-Mustafa International University, Qom, Iran. Email: sarabadanig@yahoo.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 09 April 2026

Received in revised form 21

April 2026

Accepted 08 June 2026

Available online 21 September
2026

Keywords:

Infaq (Charitable Spending)
Economic Education,
Earning a Lawful Livelihood
(*Halal Income*)
Optimal Consumption,
Islamic Livelihood.

ABSTRACT

Objective: article aims to explain and analyze the jurisprudential foundations of the Islamic model of economic and livelihood education. In an era in which materialistic lifestyles and consumerism have challenged ethical and spiritual values, returning to the authentic teachings of Islam, particularly in the field of economics and livelihood, appears to be necessary and imperative. As a comprehensive religion, Islam provides a complete framework for organizing individual and social life, in which economic and livelihood education constitutes one of its fundamental pillars.

Method: This study, using a descriptive-analytical method and drawing upon the primary sources of Islamic jurisprudence, namely the Holy Qur'an and the Sunnah of the Infallible Imams (peace be upon them), as well as the views of eminent Muslim jurists, examines the components and fundamental principles of this model. In this regard, the key concepts of education, economics, and livelihood are first defined from the Islamic perspective, and their relationship with one another is clarified. Subsequently, the ontological and anthropological foundations that constitute the underlying basis of this model are explored.

Findings: Thereafter, jurisprudential principles such as the distinction between lawful (halal) and unlawful (haram), the necessity of work and productive effort, the obligation of infaq (charitable spending), the prohibition of riba (usury), contentment (qana'ah), the avoidance of extravagance (israf), and economic justice are examined as the principal foundations of this educational model, and its practical components in the fields of business, consumption, and social responsibilities are explained. Finally, the individual and social functions of this model in terms of piety (taqwa), financial independence, psychological well-being, social justice, and social solidarity are emphasized, and the necessity of implementing this model in contemporary life is highlighted.

Conclusion: The findings of this study indicate that Islamic economic and livelihood education, relying on the rich foundations of Islamic jurisprudence, provides a comprehensive approach to achieving both worldly prosperity and eternal salvation, as well as realizing a healthy, dynamic, and just society.

Cite this article: Abdullah Ansari, Majid Toroghi & Gholamreza Sarabadani (2026). The Jurisprudential Foundations of the Islamic Model of Economic-Livelihood Education. *Educational Jurisprudence Studies*, 12(2), 1-26. <https://doi.org/10.22034/mft.2026.21875.1471>

© Author(s) retain the copyright.

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/mft.2026.21875.1471>

Introduction

Contemporary societies are confronted, more than ever before, with profound ethical and social challenges arising from the dominance of materialistic worldviews, the expansion of consumerism, the intensification of economic inequalities, and the separation of economic activities from moral and spiritual values. Prevailing economic models generally emphasize efficiency, utility maximization, and material welfare, while paying insufficient attention to the moral education of individuals and society. The consequences of such an approach include the aggravation of economic crises, the expansion of social injustice, environmental degradation, and increasing psychological insecurity, all of which highlight the necessity of proposing alternative models founded upon the integration of moral responsibility and economic development.

By presenting a comprehensive worldview, Islam regards economic life as an inseparable dimension of the spiritual and social development of human beings. Within this perspective, economics is not merely a system for production, distribution, and consumption; rather, it constitutes a fundamental arena for moral education and human perfection. Accordingly, economic and livelihood education in Islam seeks to nurture individuals who pursue the earning of lawful (halal) income, moderation in consumption, the fulfillment of social responsibilities, and the proper utilization of material resources in the pursuit of both worldly prosperity and eternal felicity.

Despite the abundance of studies in the fields of Islamic jurisprudence, Islamic economics, and the philosophy of Islamic education, the systematic relationship between jurisprudential foundations and educational objectives in the sphere of economic behavior has received relatively little scholarly attention. Most existing studies have either examined the legal rulings governing commercial transactions and financial relations or analyzed moral values independently, without presenting an educational model grounded in jurisprudential foundations. The present study seeks to fill this theoretical gap by proposing a coherent framework demonstrating that Islamic jurisprudence, in addition to constituting a legal system, performs an educational function in shaping economic attitudes, values, and behaviors.

Method

This study was conducted using a descriptive–analytical method based on library research. The primary sources of the study include the Holy Qur'an, the Sunnah of the Prophet Muhammad (peace and blessings be upon him) and the Ahl al-Bayt (peace be upon them), as well as classical and contemporary jurisprudential works. The collected data were analyzed qualitatively in order to explain the fundamental jurisprudential principles governing economic behavior in Islam and to clarify their educational implications at both the individual and social levels.

Results

The conceptual framework of the study begins by explaining the concepts of education, economics, livelihood, and economic and livelihood education from the Islamic perspective. Education is defined as a gradual, purposeful, and comprehensive process aimed at developing the intellectual, moral, spiritual, and social potentials of human beings. Economics is likewise understood as an ethically oriented system for organizing production, distribution, and consumption in accordance with divine guidance, while livelihood refers to the practical realization of a healthy, dignified life based on earning a lawful (halal) livelihood. Accordingly, economic and livelihood education is regarded as a comprehensive process for developing the knowledge, attitudes, skills, and moral virtues associated with economic activities.

Conclusions

The findings of the study indicate that the Islamic model of economic and livelihood education is founded upon seven fundamental jurisprudential principles.

The first principle is the principle of permissibility (ibāḥah) in lawful economic activities. According to this principle, all economic transactions and activities are considered permissible unless there is explicit legal evidence establishing their prohibition. This principle provides the foundation for the development of entrepreneurship, innovation, contractual responsibility, legitimate economic participation, and the strengthening of psychological security and public trust.

The second principle is the obligation of work and earning a lawful (halal) livelihood. In Islamic jurisprudence, productive work is regarded not only as an economic necessity but also as an act of worship and a social responsibility. This principle promotes diligence, self-reliance, self-esteem, human dignity, and social productivity, while preventing dependency and idleness.

The third principle concerns obligatory financial duties, including zakat, khums, and other obligatory and recommended forms of infaq (charitable spending). These financial obligations function as educational mechanisms for reducing self-centeredness, strengthening the spirit of solidarity, reinforcing social cohesion, and ensuring the equitable circulation of wealth within society.

The fourth principle is the prohibition of riba (usury). Islamic jurisprudence considers riba to be an oppressive and corrupt practice that leads to exploitation, the concentration of wealth, and the expansion of social inequalities. The prohibition of riba promotes productive investment, economic partnership, distributive justice, and the establishment of ethically grounded financial relations.

The fifth principle is qana'ah (contentment), which moderates human desires and encourages satisfaction with legitimate needs while discouraging excessive acquisitiveness. This principle strengthens gratitude, psychological well-being, family economic stability, and independence from excessive material attachment.

Alongside contentment stands the principle of avoiding israf (extravagance) and tabdhir (wastefulness). By emphasizing moderation in consumption, the responsible use of resources, and adherence to sustainable consumption patterns, Islamic teachings provide the basis for environmental protection, financial discipline, and the sustainable well-being of society.

Finally, the principle of economic justice is presented as the overarching objective encompassing all jurisprudential foundations. Justice embraces every sphere of ownership, production, exchange, consumption, and wealth distribution, thereby safeguarding human dignity, ensuring equality of opportunity, and strengthening social cohesion.

The findings of the study demonstrate that these jurisprudential principles are not merely legal rulings; rather, they perform profound educational functions. Collectively, they contribute to the development of moral conscience, economic literacy, responsible consumption, financial integrity, trustworthiness in economic affairs, social responsibility, and the spiritual growth of human beings. From this perspective, Islamic jurisprudence should be understood not merely as a legal discipline but as a comprehensive system for the economic education of individuals and the reform of economic behavior on the basis of divine values.

One of the principal contributions of this study is the establishment of an interdisciplinary linkage between Islamic jurisprudence, educational sciences, and Islamic economics. By systematically connecting jurisprudential rulings with educational objectives, the study proposes a conceptual model that substantially addresses an important gap in the contemporary literature on Islamic education. In contrast to many previous studies, which have focused exclusively on either legal rulings or moral recommendations, the proposed model demonstrates that jurisprudential principles simultaneously function as legal norms, educational objectives, and mechanisms for shaping human character.

The theoretical implications of this framework may serve as a valuable reference for educational systems, curriculum planners, policymakers, and scholars in the fields of the philosophy of Islamic education and Islamic economics. Incorporating these jurisprudential foundations into educational curricula provides the basis for educating individuals who possess economic competence, moral responsibility, and social commitment—individuals who are capable of responding effectively to contemporary economic challenges within the framework of Islamic values.

Overall, the findings of this study demonstrate that Islamic economic and livelihood education, founded upon a coherent body of jurisprudential principles, offers a comprehensive model for integrating material well-being with spiritual excellence. By harmonizing lawful economic activity, moral responsibility, social justice, and the holistic development of the human person, this model possesses the capacity to provide an effective foundation for the realization of sustainable development and an Islamic way of life in contemporary societies.

مبانی فقهی الگوی تربیت اقتصادی - معیشتی اسلام

عبدالله انصاری^۱، مجید طرقي^۲ و غلامرضا سرآبادانی^۳

۱. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری علوم تربیتی، مجتمع آموزش عالی علوم انسانی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. رایانامه: ansari1590@gmail.com

۲. استادیار، گروه فقه تربیت، مجتمع فقه، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. رایانامه: majidtoroghi40@gmail.com

۳. استادیار، گروه اقتصاد، مجتمع فقه، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. رایانامه: sarabadanig@yahoo.com

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف: این مقاله با هدف تبیین و تحلیل مبانی فقهی الگوی تربیت اقتصادی-معیشتی اسلامی تدوین شده است. در عصری که سبک زندگی مادی‌گرایانه و مصرف‌گرایی، ارزش‌های اخلاقی و معنوی را به چالش کشیده است، بازگشت به آموزه‌های اصیل اسلام، به‌ویژه در حوزه اقتصاد و معیشت، امری ضروری و حیاتی به نظر می‌رسد. اسلام به عنوان یک دین جامع، چارچوبی کامل برای ساماندهی حیات فردی و اجتماعی ارائه می‌دهد که تربیت اقتصادی-معیشتی یکی از ارکان اساسی آن است.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۲۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۳۰

روش پژوهش: این تحقیق با روش توصیفی-تحلیلی و با اتکاء به منابع اصلی فقه اسلامی (قرآن کریم و سنت معصومین) و همچنین دیدگاه‌های فقه‌های عظام، به بررسی مولفه‌ها و اصول بنیادین این الگو می‌پردازد. در این راستا، ابتدا مفاهیم کلیدی چون تربیت، اقتصاد و معیشت از منظر اسلامی تعریف و نسبت آن‌ها با یکدیگر روشن می‌شود. سپس، مبانی هستی‌شناختی و انسان‌شناختی که زیربنای این الگو را تشکیل می‌دهند، مورد کنکاش قرار می‌گیرد.

کلیدواژه‌ها:

یافته‌ها: در پژوهش، اصول فقهی چون حلیت و حرمت، ضرورت کار و تلاش، وجوب انفاق، حرمت ربا، قناعت، پرهیز از اسراف و عدل اقتصادی به عنوان پایه‌های اصلی این تربیت بررسی شده و مولفه‌های کاربردی آن در حوزه‌های کسب و کار و مصرف و همچنین مسئولیت‌های اجتماعی تشریح می‌گردد. در نهایت، کارکردهای فردی و اجتماعی این الگو در ابعاد تقوا، استقلال مالی، آرامش روانی، عدالت اجتماعی و همبستگی مورد تاکید قرار گرفته و ضرورت پیاده‌سازی آن در زندگی معاصر مورد اشاره قرار می‌گیرد.

تربیت اقتصادی،

معیشت اسلامی،

مصرف بهینه،

کسب روزی حلال،

انفاق.

نتیجه‌گیری: یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که تربیت اقتصادی-معیشتی اسلامی، با تکیه بر مبانی فقهی غنی، راهکاری جامع برای دستیابی به سعادت دنیوی و اخروی، و تحقق جامعه‌ای سالم، پویا و عادلانه است.

استناد: انصاری، عبدالله، طرقي، مجید و سرآبادانی، غلامرضا (۱۴۰۵). بررسی فقهی حدود تربیت اعتقادی اصل توحید. *مطالعات فقه تربیتی*، ۱۳ (۲۵)، ۱-۲۰.

<https://doi.org/10.22034/mft.2026.21875.1471>

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی علی‌ه‌السلام العالمیه.

مقدمه

در دنیای معاصر، نظام‌های اقتصادی لیبرال و سوسیالیستی با رویکردهای اومانیستی و سکولار خود، به تربیت انسان در ابعاد اقتصادی-معیشتی پرداخته‌اند. اما این رویکردها غالباً با محوریت صرف منافع مادی، لذت‌گرایی، مصرف‌گرایی افراطی و نادیده گرفتن ابعاد معنوی و اخلاقی انسان همراه بوده است. پیامدهای این سبک تربیت اقتصادی، از جمله شکاف عمیق طبقاتی، بحران‌های اقتصادی، انزوای اجتماعی، اضطراب‌های روانی و بحران‌های زیست‌محیطی، بسیاری از اندیشمندان را بر آن داشته تا به دنبال الگوهای جایگزین و کارآمدتری باشند.

در این میان، اسلام به عنوان یک مکتب آسمانی و جامع، برای تمامی شئون زندگی بشر، از جمله نظام اقتصادی و معیشتی، برنامه‌ها و راهکارهای مشخصی ارائه داده است. این نظام اقتصادی، صرفاً مجموعه‌ای از قوانین خشک و بی‌روح نیست، بلکه در بطن خود، یک «الگوی تربیتی» عمیق را نهفته دارد که هدف آن، هدایت انسان به سوی سعادت حقیقی دنیوی و اخروی است. تربیت اقتصادی-معیشتی در اسلام، فراتر از کسب درآمد و مدیریت مالی، به دنبال شکل‌دهی به شخصیت، نگرش، باورها و رفتارهای فرد در تعامل با منابع، تولید، مصرف، توزیع و انفاق است. این تربیت، ریشه در مبانی توحیدی، انسان‌شناختی و ارزش‌شناختی اسلام دارد و در چارچوب فقه اسلامی، اصول، قواعد و احکام آن تبیین و تنظیم شده است.

با وجود تأکیدات فراوان در منابع دینی بر اهمیت اقتصاد و معیشت، و لزوم تربیت صحیح در این حوزه، به نظر می‌رسد که درک عمیق و جامع از «مبانی فقهی» این الگو، همچنان نیازمند پژوهش و تبیین دقیق‌تر است. بسیاری از تحلیل‌ها و راهکارها، غالباً یا بر جنبه‌های صرفاً فقهی (مانند احکام معاملات) متمرکز می‌شوند و یا به مباحث تربیتی بدون پشتوانه فقهی قوی می‌پردازند. حذف شکاف میان فقه (به عنوان منبع احکام و هدایت) و تربیت (به عنوان فرآیند شکل‌دهی شخصیت و رفتار) در حوزه اقتصاد-معیشت، نیازمند مطالعه علمی است. لذا، این پرسش اساسی مطرح می‌شود که اصول و قواعد فقهی کلیدی (مانند حلیت، تلاش، انفاق، حرمت ربا، قناعت، پرهیز از اسراف و انصاف) که زیربنای این الگو را تشکیل می‌دهند، کدامند؟ به عبارت دیگر مبانی فقهی الگوی تربیت اقتصادی-معیشتی اسلامی کدامند؟ و این مبانی چگونه کارکردهای تربیتی این الگو را در سطوح فردی و اجتماعی شکل می‌دهند؟

این مقاله در صدد است تا با تکیه بر منابع اصیل اسلامی و دیدگاه‌های فقهی برجسته، به این پرسش‌ها پاسخ دهد و چارچوبی منسجم از مبانی فقهی تربیت اقتصادی-معیشتی را ارائه نماید. درک این مبانی، نه تنها برای محققان و طلاب علوم دینی، بلکه برای تمام کسانی که دغدغه پیاده‌سازی سبک زندگی اسلامی در ابعاد اقتصادی و معیشتی را دارند، راهگشا خواهد بود و می‌تواند مبنایی برای ارائه راهکارهای عملی و کاربردی در جهت دستیابی به اقتصاد اسلامی و جامعه‌ای سالم و متعالی باشد.

این پژوهش که به روش توصیفی-تحلیلی و با رویکرد استنادی انجام شده، مفاهیم، مبانی، اصول مرتبط با موضوع را بر اساس منابع فقهی و دینی تشریح و تبیین می‌کند و یافته‌ها مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته و ارتباط منطقی میان آن‌ها و همچنین کارکردهای تربیتی این الگو، استخراج و تبیین می‌گردد. داده‌های تحقیق از طریق مطالعه کتابخانه‌ای منابع معتبر فقهی، تفسیری، روایی، اخلاقی و اقتصادی اسلامی گردآوری شده و با استفاده از اصول استنباط و تحلیل در علوم اسلامی، مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند.

در نگاه کلان اسلام، زندگی انسان مجموعه‌ای به هم پیوسته از ابعاد مختلف فردی، اجتماعی، دنیوی و اخروی است که هیچ کدام از دیگری مستقل نیست. اقتصاد و معیشت، به عنوان یکی از ارکان اساسی حیات مادی انسان، نقشی تعیین‌کننده در شکل‌دهی به سایر ابعاد زندگی، از جمله تربیت، اخلاق، فرهنگ و حتی سعادت اخروی ایفا می‌کند. اسلام نه تنها برای ساماندهی نظام اقتصادی و معیشتی احکام و قواعد مشخصی را وضع کرده است، بلکه فراتر از آن، به مقوله «تربیت» در این حوزه اهمیت ویژه‌ای داده است. تربیت اقتصادی-معیشتی در اسلام، فرآیندی است که در آن، باورها، نگرش‌ها، ارزش‌ها و رفتارهای فرد در

ارتباط با کسب درآمد، مصرف، پس انداز، انفاق و مدیریت منابع، بر اساس آموزه‌های وحیانی شکل می‌گیرد و هدف نهایی آن، دستیابی به قوام معیشتی همراه با کمال روحی و اخلاقی است.

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه اطهار علیهم السلام همواره بر کسب روزی حلال، پرهیز از فقر مذموم، اهمیت قناعت، پرهیز از اسراف و تبذیر، و لزوم انفاق و کمک به نیازمندان تأکید فراوان داشته‌اند. این تأکیدات نشان‌دهنده آن است که اقتصاد در اسلام، صرفاً یک مقوله مادی نیست، بلکه با تار و پود معنویت و اخلاق در هم تنیده شده و تربیت در این حوزه، به معنای پرورش انسان‌هایی است که بتوانند در عین تأمین نیازهای مادی خود و خانواده، رضایت الهی را نیز کسب کنند و از انحرافات اخلاقی ناشی از فقر یا ثروت بی‌رویه مصون بمانند.

در دنیای امروز، غلبه فرهنگ مصرف‌گرایی، تجمل‌گرایی، و اولویت یافتن منافع مادی بر ارزش‌های معنوی، ضرورت بازخوانی و تبیین مبانی تربیت اقتصادی-معیشتی اسلامی را بیش از پیش آشکار می‌سازد. بی‌توجهی به این آموزه‌ها، می‌تواند انسان را در گرداب مادی‌گرایی گرفتار سازد و او را از مسیر اصلی خلقت و سعادت باز دارد. از این رو، شناخت دقیق مبانی فقهی این الگو، گامی اساسی در جهت احیای سبک زندگی اسلامی و تحقق جامعه‌ای متعادل، پویا و عادلانه است.

فقه اسلامی، به‌عنوان دانش استنباط احکام شرعی از ادله تفصیلی (قرآن، سنت، اجماع و عقل)، ستون فقرات نظام حقوقی و رفتاری اسلام را تشکیل می‌دهد. این دانش، تنها به بیان احکام عبادی محدود نمی‌شود، بلکه تمامی ابعاد زندگی فردی و اجتماعی مسلمانان، از جمله روابط اقتصادی، خانوادگی، سیاسی و اجتماعی را نیز در بر می‌گیرد. سبک زندگی اسلامی، که برآمده از آموزه‌های وحیانی و سیره معصومین علیهم السلام است، در نهایت در قالب احکام و راهنمایی‌های فقهی تجسم می‌یابد.

فقه، با ارائه چارچوبی روشن و مستدل برای رفتار انسان در تعامل با خود، خدا، خلق و طبیعت، مسیر زندگی سعادتمندانه را ترسیم می‌کند. در حوزه اقتصاد و معیشت نیز، فقه با تبیین مباحثی چون حلال و حرام در کسب و کار، احکام معاملات، حدود مالکیت، وظایف مالی (مانند زکات، خمس، انفاق) و بایدها و نبایدهای مصرف، نقش محوری در شکل‌دهی به تربیت اقتصادی-معیشتی ایفا می‌کند. بدون پشتوانه فقهی، هرگونه تلاش برای تبیین یا پیاده‌سازی الگوی اقتصادی-معیشتی، یا ناقص خواهد بود و یا در معرض انحراف و خطا قرار خواهد گرفت.

بسیاری از فقهای بزرگوار در طول تاریخ اسلام، به تبیین این احکام پرداخته‌اند. به عنوان مثال، امام خمینی رحمه الله در کتاب «کتاب البیع» خود به تفصیل به مباحث اقتصادی و معاملات از منظر فقهی پرداخته‌اند (خمینی، ۱۴۱۰ق). همچنین، شهید صدر در کتاب «اقتصادنا» تلاش کرده است تا پایه‌های اقتصادی اسلامی را بر مبنای فقه و فلسفه اسلامی بنا نهد (صدر، ۱۹۸۲). آثار فقهی معاصر نیز، گواه توجه فقها به این حوزه است.

در نگاه اسلام، تربیت، اقتصاد و معیشت حلقه‌های به هم پیوسته‌ای هستند که تفکیک ناپذیرند. اقتصاد و معیشت، بستری برای تحقق اهداف تربیت فراهم می‌آورند و تربیت صحیح، جهت‌دهنده به فعالیت‌های اقتصادی و مصرف بهینه است.

۱. اقتصاد و معیشت به مثابه ابزار تربیت: کسب روزی حلال، یکی از واجبات مهم شمرده شده است که خود نوعی عبادت و مقدمه انجام سایر واجبات است. اسلام، کسب مال را وسیله‌ای برای تأمین نیازهای مشروع، حفظ آبرو، و انجام وظایف اجتماعی و عبادی می‌داند. در این دیدگاه، مال وسیله است نه هدف. تربیت صحیح، فرد را به گونه‌ای هدایت می‌کند که از این وسیله در مسیر درست استفاده کند و دچار دنیازدگی و وابستگی به مادیات نشود.

۲. تربیت به مثابه جهت‌دهنده به اقتصاد و معیشت: تربیت اسلامی، نگرش فرد به مال، کسب و مصرف را شکل می‌دهد. فردی که تربیت صحیح یافته است، در کسب مال، حلال و حرام را رعایت می‌کند، در مصرف، اسراف و تبذیر را کنار می‌گذارد، در مواجهه با فقر، صبور و شاکر است، و در برخورداری از مال، اهل انفاق و کمک به دیگران است. این تربیت، ریشه در باورهای توحیدی و معادباوری دارد. همانطور که امام علی علیه السلام می‌فرماید: «مال، دوستی دنیا و کانون هر گناهی است» (مجلسی، ۱۴۰۴ق: ۷۳/۱۲۲). این روایت نشان‌دهنده آن است که نگرش به مال و اقتصاد، خود نیازمند تربیت است.

پیشینه پژوهش

بررسی جامع ادبیات علمی نشان می‌دهد که موضوع اقتصاد در اسلام و ابعاد تربیتی آن، در دهه‌های اخیر مورد توجه محققان بسیاری قرار گرفته است. با این حال، کثرت این پژوهش‌ها مانع از وجود خلأهای اساسی نشده است؛ به ویژه در زمینه ارتباط میان مبانی فقهی و الگوسازی تربیتی در حوزه اقتصاد-معیشت. مطالعات موجود را می‌توان به چند دسته اصلی تقسیم کرد:

۱. مطالعات فقهی محض در حوزه معاملات و اقتصاد: این دسته از تحقیقات، عمدتاً بر احکام فقهی معاملات، عقود، مسائل مالی اسلامی (مانند زکات، خمس، ربا، وقف) و جنبه‌های اجتهادی مرتبط با آن‌ها تمرکز دارند. آثاری چون «مکاسب» شیخ انصاری (شیخ انصاری، ۱۴۱۵ق) به صورت تفصیلی به ابواب معاملات پرداخته و قواعد فقهی حاکم بر آن‌ها را تبیین کرده است. «جواهر الکلام» صاحب جواهر (نجفی ۱۴۰۴ق) نیز به عنوان دایرةالمعارف فقهی، مباحث اقتصادی را به دقت مورد بررسی قرار داده است. با وجود عمق بی‌نظیر این آثار، هدف اصلی آن‌ها استنباط احکام شرعی است و کمتر به ابعاد تربیتی و روان‌شناختی رفتار اقتصادی مسلمانان توجه کرده‌اند. همین‌طور، تحقیقات معاصر در زمینه بانکداری اسلامی، بیمه تکافل و بازارهای مالی اسلامی، بیشتر بر انطباق با شریعت و راه‌حل‌های عملی برای اقتصاد مدرن متمرکز هستند تا رویکردهای تربیتی.

۲. مطالعات اقتصاد اسلامی: این حوزه از پژوهش‌ها، به مبانی نظری اقتصاد از دیدگاه اسلام، اهداف اقتصاد اسلامی، نظام توزیع و تولید در اسلام و مقایسه آن با نظام‌های اقتصادی متعارف می‌پردازند. «اقتصادنا» شهید صدر (صدر، ۱۹۸۲م) نمونه بارز این دسته است که با رویکردی انتقادی به مکاتب اقتصادی رایج، مبانی نظری اقتصاد اسلامی را به شکلی سیستمی تبیین می‌کند. آثاری از افرادی چون دکتر مهدی هادوی تهرانی (هادوی تهرانی، ۱۳۸۰) نیز به ابعاد کلان و خرد اقتصاد اسلامی پرداخته‌اند. اگرچه این مطالعات به اهمیت اخلاق در اقتصاد اسلامی اشاره دارند، اما ورود عمیق به چگونگی شکل‌گیری فضایل اقتصادی از طریق احکام فقهی و تدوین یک الگوی جامع تربیتی را هدف قرار نداده‌اند.

۳. مطالعات اخلاق و تربیت اسلامی: این گروه از تحقیقات، بیشتر بر جنبه‌های اخلاقی و تربیتی انسان از دیدگاه اسلام متمرکز هستند و به صورت کلی به فضایل و رذایل اخلاقی در حوزه‌های مختلف، از جمله اقتصاد، می‌پردازند. آثاری چون «جامع السعادات» ملا احمد نراقی (نراقی، ۱۳۸۳) یا «معراج السعاده» همین نویسنده، به تفصیل درباره صفات اخلاقی و چگونگی کسب فضایل و پرهیز از رذایل بحث کرده‌اند. در این میان، مباحثی نظیر قناعت، زهد، سخاوت و پرهیز از حرص و طمع نیز مطرح شده‌اند. همچنین، پژوهش‌هایی در حوزه تربیت دینی، اصول و روش‌های تربیت فرزندان یا نسل جوان را بر اساس آموزه‌های اسلامی بررسی کرده‌اند (ابراهیمی، ۱۳۹۷). با این حال، پیوند دقیق میان احکام فقهی خاص (نظیر حرمت ربا یا وجوب انفاق) و تأثیرات تربیتی عمیق آن‌ها در شکل‌دهی به یک هویت اقتصادی اسلامی، در این دسته از مطالعات به صورت نظام‌مند کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

۴. مطالعات بین‌رشته‌ای نوظهور: در سالیان اخیر، برخی تلاش‌ها برای پیوند زدن فقه با سایر علوم انسانی صورت گرفته است، از جمله فقه و اقتصاد، فقه و روانشناسی، یا فقه و جامعه‌شناسی. این تلاش‌ها معمولاً در قالب مقالات و پایان‌نامه‌هایی صورت گرفته‌اند که به ابعاد خاصی از این پیوند می‌پردازند. اما در زمینه تربیت اقتصادی-معیشتی، هنوز یک کار جامع و نظام‌یافته که قواعد کلیدی فقه را به عنوان مبانی تربیتی مورد واکاوی قرار دهد و یک الگوی منسجم را از آن استنتاج کند، به ندرت یافت می‌شود. بیشتر این مطالعات یا به صورت کلی به اخلاق اقتصادی پرداخته‌اند و وارد جزئیات فقهی نشده‌اند، یا بالعکس، صرفاً به جنبه‌های فقهی پرداخته و ابعاد تربیتی آن را به صورت تفصیلی مورد اشاره قرار نداده‌اند. هرچند کتاب «نظام‌نامه تربیتی المصطفی» به عنوان یکی از مهم‌ترین پیشینه‌های تحقیق، کوشیده است اصول تربیتی اسلام را در حوزه اقتصاد و معیشت سامان دهد و چارچوبی کلی برای تربیت اقتصاد معیشتی ارائه کند؛ اما با این وجود خلأهای زیر در آن مشاهده می‌شود:

۱. بیشتر به اخلاق اقتصادی پرداخته و وارد جزئیات فقهی نشده است.

۲. پیوند میان قواعد کلیدی فقه (مانند اصالة الاباحه، اَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ، و المؤمنون عند شروطهم و...) با تربیت اقتصادی به صورت نظام مند و عملیاتی پیوند نخورده اند.

۳. ابعاد تربیتی در حوزه اقتصاد معیشتی به صورت تفصیلی و کاربردی مورد واکاوی قرار نگرفته و بیشتر در سطح نظری باقی مانده اند.

با توجه به مرور ادبیات فوق، خلأ پژوهشی آشکار در این زمینه عبارت است از: فقدان رویکرد بین رشته ای منسجم؛ عدم وجود یک پژوهش که به صورت نظام مند و عمیق، مبانی فقهی را با اصول علوم تربیتی اسلامی در حوزه اقتصاد-معیشتی پیوند دهد و از این پیوند، یک الگوی عملیاتی برای تربیت اقتصادی-معیشتی استنتاج کند.

عدم تمرکز بر کاربردهای تربیتی خاص اصول فقهی؛ با وجود بحث های گسترده در فقه درباره احکام اقتصادی، تأثیرات تربیتی مستقیم و غیرمستقیم هر حکم فقهی بر شکل گیری شخصیت و رفتار اقتصادی فرد مسلمان به صورت تفصیلی مورد بررسی قرار نگرفته است.

نیاز به مدل سازی و ارائه الگوی جامع: کمتر پژوهشی به ارائه یک مدل مفهومی جامع از تربیت اقتصادی-معیشتی بر پایه مبانی فقهی پرداخته است که بتواند راهنمای عمل برای نهادهای آموزشی و سیاست گذاران باشد. این پژوهش با هدف پر کردن این خلأ، به تبیین و تحلیل جامع مبانی فقهی الگوی تربیت اقتصادی-معیشتی اسلام، با رویکردی بین رشته ای و تأکید بر هفت اصل کلیدی، می پردازد تا راه را برای تدوین الگوهای تربیتی کارآمد و عملیاتی هموار سازد.

روش پژوهش

این پژوهش که به روش توصیفی-تحلیلی و با رویکرد استنادی انجام شده، مفاهیم، مبانی، اصول مرتبط با موضوع را بر اساس منابع فقهی و دینی تشریح و تبیین می کند و یافته ها مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته و ارتباط منطقی میان آن ها و همچنین کارکردهای تربیتی این الگو، استخراج و تبیین می گردد. داده های تحقیق از طریق مطالعه کتابخانه ای منابع معتبر فقهی، تفسیری، روایی، اخلاقی و اقتصادی اسلامی گردآوری شده و با استفاده از اصول استنباط و تحلیل در علوم اسلامی، مورد ارزیابی قرار گرفته اند.

مفاهیم

در این بخش، به بسط و تبیین مفاهیم کلیدی مرتبط با موضوع پژوهش، یعنی تربیت، اقتصاد، معیشت و تربیت اقتصادی-معیشتی، در دو بعد لغوی و اصطلاحی، با تأکید بر دیدگاه اسلام پرداخته می شود. همچنین، نسبت ها و تفاوت های میان این مفاهیم روشن خواهد شد.

۱. الگو

در لغت الگو به مفهوم روبر، مدل، سرمشق، مقتدی، اسوه، قدوه، مثال،... (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل واژه الگو) به کاربرده شده است دارد که می تواند به عنوان یک نقشه، ساختار، یا الگوی مرجع برای تقلید و شبیه سازی استفاده شود (فرهنگ معین، ۱۳۷۱: ۱۰۹۵). در اصطلاح الگو نمایش نظری و ساده شده ای از جهان واقعی است که از آن برای بازنمایی ساخت های اساسی یک واقعیت و تبیین کارکردهای آن استفاده می شود (جمعی از نویسندگان، بی تا: ۴۱۹) در این کاربرد، الگو معمولاً بازسازی کوچک شده یا انتزاع یافته یک پدیده پیچیده است که امکان تحلیل، مقایسه و پیش بینی را فراهم می سازد و برای فهم مکانیسم های اساسی واقعیت اجتماعی به کار می رود (سورین و تانکارد، ۱۳۸۶: ۶۵). در این پژوهش منظور از الگو نمایش نظری، ساده شده و ساخت یافته ای از واقعیت است که با تمرکز بر عناصر اصلی و روابط میان آن ها، فهم، تبیین و پیش بینی پدیده را امکان پذیر

می‌سازد و در عین مشابهت با واقعیت، عین آن نیست بلکه ابزار مفهومی برای تحلیل و هدایت تحقیق به شمار می‌آید (گولد و همکاران، مازیار، ۱۳۷۶: ۹۱).

۲. تربیت

واژه «تربیت» در زبان عربی از ریشه «رَبَّو» به معنای فزونی، رشد، نمو، و پروردن است. راغب اصفهانی در المفردات می‌نویسد: «الرَبُّ: زیاده فی الخلقه أو غیرها» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۳۳۱؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق: ۱۴/۳۰۴). همچنین، «رَبَّ» به معنای پروردگار، مالک، و مصلح امور نیز آمده است که بر جنبه پرورش و تدبیر دلالت دارد. این معانی، در برگیرنده مفهوم رشد، هدایت، اصلاح و تکمیل است. راغب اصفهانی دقیق‌ترین تعریف را که حلقه اتصال لغت و اصطلاح است ارائه می‌دهد: «الرَّبُّ فی الأصلِ التَّربِیَّةُ؛ وَهُوَ انْشَاءُ الشَّیْءِ حَالاً فَحَالاً إِلَى حَدِّ التَّمَامِ؛ رَبٌّ در اصل به معنی تربیت است و آن عبارت است از ایجاد کردن چیزی، به صورت مرحله به مرحله تا رسیدن به حد تمام و کمال» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۳۳۶).

در اصطلاح تعاریف متعددی از تربیت ارائه داده‌اند. شریعتمداری تربیت را «ایجاد تغییر در فرد (از حیث دانش، نگرش، عادت، مهارت یا رفتار) به منظور دستیابی تدریجی به استقلال و شکوفایی کامل» تعریف کرده‌اند (شریعتمداری، ۱۳۸۲: ۲۵). سیف نیز تربیت را «هدایت رشد جسمانی و روانی و همه‌جانبه‌ی شخصیت برای کسب معارف بشری و هنجارهای مورد پذیرش جامعه و کمک به شکوفایی استعدادها» می‌داند (سیف، ۱۳۸۸: ۳۵). باید توجه داشت که تربیت نه تنها بر توسعه کمی، بلکه بر توسعه کیفی نیز تأکید دارد؛ از این رو، می‌توان گفت تربیت به معنای خروج متربی از افراط و تفریط و هدایت او به سوی اعتدال و کمال است. شهید مطهری تربیت چنین تعریف می‌کند: «تربیت عبارت است از پرورش دادن استعدادهای درونی انسان در جهت مطلوب، و این جهت مطلوب همان مسیر انسانیت و کمال است» (مطهری، ۱۳۸۷: ۴۵). این کمال، افزون بر ابعاد دنیوی، کمالات اخروی را نیز دربرمی‌گیرد. در نهایت تربیت، فرآیندی مستمر، تعاملی و هدفمند است که از طریق هدایت آگاهانه، زمینه‌های شکوفایی همه استعدادهای بالقوه انسانی (عقلانی، عاطفی، اخلاقی، جسمانی، زیبایی‌شناختی و معنوی) را فراهم می‌سازد تا فرد، با اختیار و آگاهی، به کمال شایسته خود نایل آید.

۳. اقتصاد

تعریف لغوی: واژه «اقتصاد» ریشه در واژه قصد دارد و به معنای اعتدال و میانه‌روی، به اندازه خرج کردن، حفظ تعادل بین درآمد و هزینه، و نیز پایداری در مسیر است (عمید، فرهنگ عمید، ماده اقتصاد)، در لاتین از ریشه یونانی (*oikonomia*) به معنای تدبیر منزل یا مدیریت امور خانه گرفته شده است (احمدی، ۱۳۸۱: ۱۱). در کاربرد عام، به معنای میانه‌روی، صرفه‌جویی، و پرهیز از افراط و تفریط در امور مالی و زندگی به کار می‌رود.

تعریف اصطلاحی (با تأکید بر دیدگاه اسلامی): در علم اقتصاد رایج، اقتصاد عموماً به مطالعه چگونگی تخصیص منابع محدود برای تولید، توزیع و مصرف کالاها و خدمات در جامعه اطلاق می‌شود (دادگر، و رحمانی، ۱۳۸۰: ۸). اما دیدگاه اسلام به اقتصاد، جامع‌تر و عمیق‌تر از این تعریف صرفاً مادی است. اقتصاد اسلامی، تنها به جنبه‌های تولید و توزیع ثروت نمی‌پردازد، بلکه تمامی فعالیت‌های اقتصادی را در چارچوب اهداف کلان اسلامی، یعنی کسب رضایت الهی، رشد معنوی انسان، و تحقق عدالت اجتماعی، قرار می‌دهد.

اقتصاد اسلامی، نظامی است که بر پایه اصول اخلاقی و ارزش‌های دینی استوار است و هدف آن، نه تنها رشد اقتصادی، بلکه رشد همه‌جانبه انسان و جامعه است. شهید محمدباقر صدر، اقتصاد اسلامی را «نظامی اقتصادی که در آن، هدف اصلی، تأمین نیازهای مادی و معنوی انسان و جامعه در چارچوب اصول و ارزش‌های اسلامی است» تعریف می‌کند (صدر، ۱۳۸۷: ۵۵). در این دیدگاه، مال وسیله‌ای برای رسیدن به کمال است و نباید هدف غایی قرار گیرد.

اصول کلیدی اقتصاد اسلامی که آن را از سایر مکاتب اقتصادی متمایز می‌سازد، عبارتند از: مالکیت مشروع (که هم شامل مالکیت فردی و هم مالکیت عمومی و دولتی در چارچوب اسلام است)، حرمت و کسب و کار، ممنوعیت ربا، تأکید بر انفاق و عدالت توزیعی، و حرمت اسراف و تبذیر (قرضاوی، ۱۴۱۸ق: ۱/ ۲۹).

۴. معیشت

تعریف لغوی: واژه «معیشت» از ریشه «عیش» به معنای زندگی، زندگانی و وسایل و ابزار زندگی است. «معاش» نیز به معنای چیزی است که انسان با آن زندگی می‌کند و معاش روزانه به رزق و روزی اطلاق می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۳۰۷).

تعریف اصطلاحی: معیشت در معنای عام، به مجموع شرایط و کیفیت زندگی، از جمله تامین نیازهای اساسی (خوراک، پوشاک، مسکن) و همچنین رفاه نسبی اطلاق می‌شود (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۱: ۵/ ۳۴۴۳). در فرهنگ اسلامی، معیشت تنها به معنای تامین نیازهای مادی صرف نیست، بلکه به معنای «زندگی طیب» است که شامل پاکیزگی روحی، روانی و مادی می‌شود «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ اُنْثَى وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً وَ لَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» (نحل: ۹۷). معیشت طیب، در اثر کسب روزی حلال، مصرف بهینه، و دوری از شبهات و حرام‌ها پدید می‌آید.

«زندگی طیب» که در قرآن وعده داده شده است، حالتی از آرامش، رضایت، برکت و بهره‌مندی از مواهب الهی است که هم در دنیا و هم در آخرت نصیب بندگان صالح می‌شود. این مفهوم، ابعاد مادی و معنوی را در بر می‌گیرد و نشان‌دهنده ارتباط تنگاتنگ معیشت با تربیت روحی و اخلاقی است.

۵. تربیت اقتصادی-معیشتی

تربیت اقتصاد معیشتی عبارت است از: «یاری رسانی متریان به‌منظور شکوفایی، ثبیت، تصعید و پالایش میل و گرایش به کفاف (خودبستگی) معیشتی، استقلال و عزت معیشتی، قناعت‌ورزی، نظم‌بخشی به فعالیت‌های معیشتی، درآمدآوری، هزینه، مصرف، انفاق، احسان، ایثار و مواسات، برپایه باورها، ارزش‌ها و احکام اسلامی برای بهره‌گیری از مواهب دنیایی برای اوج‌گیری و باریابی به مقام خداگونه‌گی و قرب الهی» (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۷: ۵۹۹). به منظور رشد انسان در زمینه‌های اقتصادی و معیشتی بر اساس آموزه‌های دینی و در پی ایجاد تعادل میان بهره‌مندی از مواهب مادی و حرکت به سوی تعالی معنوی است.

براین اساس، «تربیت اقتصادی-معیشتی» را می‌توان به عنوان فرآیندی جامع و هدفمند تعریف کرد که در آن، فرد در پرتو آموزه‌ها، با نگرش، بینش، مهارت‌ها و رفتارهای صحیح در حوزه کسب درآمد، مصرف، پس‌انداز، سرمایه‌گذاری، انفاق و مدیریت منابع مالی آشنا شده و در جهت شکوفایی استعدادهای خود و تحقق اهداف فردی و اجتماعی، گام برمی‌دارد.

بنابراین، تربیت اقتصادی-معیشتی، به مثابه یک فرآیند تربیتی هدفمند، زمینه‌ساز ارتقاء دانش نظری، رفتارهای مطلوب و مهارت‌های تحلیلی افراد در حوزه اقتصاد است. این فرآیند، با تمرکز بر آموزش اصول بنیادین اقتصادی، افراد را توانمند می‌سازد تا در عرصه‌های تولید، توزیع و مصرف، تصمیماتی مبتنی بر منطق، عقلانیت و ملاحظات اخلاقی اتخاذ نمایند. تربیت اقتصادی، فراتر از تأمین منافع فردی، بر تقویت حس مسئولیت‌پذیری اجتماعی و تعهد به حفظ منافع جمعی نیز تأکید دارد.

در این چارچوب، تربیت اقتصادی نه صرفاً انتقال اطلاعات درباره پول، تجارت یا بازار، بلکه فرآیندی است که به شکل‌گیری نظام فکری منسجم و مبتنی بر اصول ارزشی منجر می‌شود. این نظام فکری از مفاهیم کلیدی نظیر انتخاب آگاهانه، تصمیم‌گیری عقلانی و تحلیل پیامدهای اقتصادی آغاز شده و با سایر مؤلفه‌های نظری و عملی تکمیل می‌گردد تا به عنوان پشتوانه‌ای برای کنش‌های اقتصادی صحیح عمل کند.

۶. الگوی تربیت اقتصادی-معیشتی

الگوی تربیت اقتصادی-معیشتی از مفاهیم نوظهور، بنیادین و کاربردی در حوزه علوم تربیتی است که در سال‌های اخیر کانون توجه پژوهشگران، متفکران و برنامه‌ریزان تربیتی قرار دارد. تا جایی که نویسنده مطالعه کرده برای «الگوی تربیت

اقتصادی-معیشتی» تا کنون به طور صریح و دقیق تعریفی ارائه نشده، اما باتوجه به تعریفی که از الگو، تربیت، اقتصاد، معیشت و تربیت اقتصادی ارائه گردید می‌توان گفت، این مفهوم به «مجموعه‌ای از آموزش‌ها و پرورش‌هایی اطلاق می‌شود که افراد را برای مواجهه هوشمندانه و مسئولانه با مسائل اقتصادی آماده می‌سازد». به عبارت دقیق‌تر، الگوی تربیت اقتصادی-معیشتی به عنوان یک چارچوب نظام‌مند نظری-عملی، «مجموعه‌ای ساختاریافته از اصول، روش‌ها، مراحل، اهداف، محتوا و مکانیسم‌های ارزیابی است که هدف آن پرورش شایستگی‌ها، دانش‌ها، نگرش‌ها و مهارت‌های لازم برای مدیریت عقلانی و مسئولانه منابع مالی و معیشتی در طول چرخه زندگی فردی و اجتماعی می‌باشد» (انصاری، ۱۴۰۴: ۲۱).

۷. تفاوت‌ها و نسبت‌های بین مفاهیم تربیت، اقتصاد و معیشت

در این بخش، نسبت‌ها و تفاوت‌های مفهومی میان سه مقوله‌ی بنیادین تربیت، اقتصاد و معیشت مورد بررسی قرار می‌گیرد. تربیت، فرآیندی عام، فراگیر و مستمر است که تمامی ابعاد وجودی انسان را در بر می‌گیرد و در جهت رشد، هدایت و شکوفایی استعدادهای فردی و اجتماعی عمل می‌کند. در این میان، اقتصاد و معیشت به عنوان دو حوزه مهم از ساحت زندگی انسان، تحت تأثیر مستقیم تربیت قرار دارند و به منزله‌ی بسترهایی برای تحقق آن محسوب می‌شوند. به بیان دیگر، تربیت نقش جهت‌دهنده و هدف‌گذار را ایفا می‌کند، در حالی که اقتصاد و معیشت، عرصه‌های عملی و اجرایی تحقق تربیت‌اند و در شکل‌گیری نگرش‌ها و رفتارهای انسان در مواجهه با مسائل اقتصادی و زیستی نقش‌آفرین هستند (محمدی، ۱۳۹۸: ۱۲).

اقتصاد، به مثابه نظامی ساختاریافته، شامل مجموعه‌ای از فعالیت‌های مرتبط با تولید، توزیع و مصرف منابع است که در چارچوب قواعد اجتماعی، اصول ارزشی و سیاست‌های کلان سامان می‌یابد. در مقابل، معیشت به کیفیت زیست فردی و اجتماعی انسان اشاره دارد؛ یعنی نحوه‌ی تأمین نیازها، بهره‌برداری از منابع و مدیریت زندگی روزمره در پرتو ارزش‌های اخلاقی و تربیتی. معیشت، برخلاف اقتصاد که بیشتر به ساختارها و فرآیندها می‌پردازد، ناظر بر پیامدها و نتایج زیستی آن فعالیت‌هاست.

از منظر گستره‌ی مفهومی، تربیت جایگاهی فراگیرتر و عمیق‌تر از اقتصاد و معیشت دارد؛ چرا که علاوه بر جنبه‌های مادی، به ابعاد روحی، اخلاقی، عقلانی و معنوی انسان نیز توجه دارد. در حالی که اقتصاد و معیشت عمدتاً بر تأمین نیازهای مادی و سامان‌دهی منابع تمرکز دارند، تربیت اسلامی این حوزه‌ها را در پرتو ارزش‌های الهی معنا می‌بخشد و رفتار انسان را در مسیر تعالی وجودی هدایت می‌کند.

در نهایت، تربیت اقتصادی-معیشتی را می‌توان تلفیقی از این سه مفهوم دانست؛ به گونه‌ای که تربیت، چارچوب نظری و جهت‌دهی ارزشی را فراهم می‌آورد و اقتصاد و معیشت، میدان تحقق آن در زندگی روزمره انسان محسوب می‌شوند. این پیوند تربیتی، تعیین‌کننده‌ی نوع انسانی است که در جامعه پرورش می‌یابد؛ انسانی که یا در چارچوب آموزه‌های اسلامی به زیستی طیب، مسئولانه و متعالی دست می‌یابد، یا در صورت فقدان تربیت صحیح، در مسیر مادی‌گرایی، مصرف‌زدگی و بی‌هویتی قرار می‌گیرد.

یافته‌های پژوهش

یافته‌های پژوهش حاضر، حاصل تدقیق در متون معتبر فقهی و استخراج نظام‌مند اصولی است که می‌تواند چارچوبی کارآمد برای تربیت اقتصادی-معیشتی افراد در جامعه اسلامی فراهم آورد. این یافته‌ها نشان می‌دهد که فقه اسلامی، ظرفیت‌های غنی و بی‌بدیلی برای جهت‌دهی به رفتارهای مالی، شغلی و مصرفی دارد و برخلاف تصور رایج، صرفاً به احکام تکلیفی محدود نمی‌شود، بلکه بستری وسیع برای پرورش نگرش‌ها، مهارت‌ها و منش‌های اقتصادی مبتنی بر ارزش‌های الهی ارائه می‌دهد. در این راستا، اصول فقهی به‌عنوان قواعد کلان و فراگیر، نقش راهبردی در استنباط احکام جزئی و تربیت عملی متربیان ایفا می‌کنند و در تمامی ساحت‌های کسب‌وکار، معیشت، مصرف و تعاملات مالی جریان دارند. آنچه در ادامه می‌آید، تبیین مهم‌ترین این اصول تحت عنوان «مبانی فقهی الگوی تربیت اقتصادی-معیشتی» با تأکید بر کاربردهای تربیتی آن‌هاست که می‌تواند الگویی بومی و کارآمد برای نظام آموزشی و فرهنگی ترسیم نماید.

مبانی فقهی الگوی تربیت اقتصادی – معیشتی

اصول فقهی، قواعدی کلی و کلان هستند که مبنای استنباط احکام جزئی قرار می‌گیرند و در تمامی ابعاد زندگی، از جمله اقتصاد و معیشت، جاری هستند.

۱. اصل حلیت در کسب و کار و مصرف

اصل حلیت، بنیادی‌ترین اصل در اقتصاد اسلامی و در واقع، نقطه آغازین برای ورود به هر فعالیت اقتصادی است. این اصل بر مشروعیت ذاتی و پاکیزگی کسب و کار، معاملات و مصرف تأکید دارد و مفاد آن این است که هرگاه در حلیت و حرمت فعلی یا موضوعی تردید وجود داشته باشد و شارع نیز آن را منع نکرده باشد، حکم به حلیت و اباحه آن می‌شود. اصل کلی در معاملات و کسب و کار، مشروعیت و حلیت آن است، مگر آنکه دلیل شرعی بر حرمت آن اقامه شود. این قاعده فقهی، برگرفته از آموزه‌های قرآن کریم و سنت معصومین علیهم‌السلام است و به انسان آزادی عمل در انتخاب شیوه کسب و کار، معاملات و مصرف را می‌دهد، مگر در مواردی که با نص صریح شرعی، حرمت آن اثبات شده باشد. حلیت، تنها به معنای جواز عمل نیست، بلکه سلامت معنوی و برکت مادی را نیز به همراه دارد و موجب آرامش خاطر فرد و اعتماد عمومی در جامعه می‌شود. این مشروعیت، منوط به رعایت شرایط و احکام خاصی است که در فقه اقتصادی بیان شده است (أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ و روایات باب معاملات).

بیشتر فقها بر این باورند که حکم اولیه اشیاء و افعال، اباحه (حلال بودن) است و حرمت یا کراهت، نیازمند دلیل و نص شرعی است (طوسی، ۱۴۰۰: ۲۴۵؛ شهید اول، ۱۴۱۹: ۱/ ۴۵۰؛ فیاض، ۱۴۳۴: ۵/ ۲۸). این قاعده به اصل اباحه یا اصله الاباحه معروف است و در ابواب مختلف فقهی، به ویژه در معاملات، کاربرد وسیعی دارد. از نظر فقها، اصل کلی بر حلیت معاملات و نفوذ شروط است، مگر آنکه دلیلی بر خلاف آن وجود داشته باشد (حلی، ۱۴۰۸: ۲/ ۱۲؛ ابن ادریس حلی، ۱۴۱۳: ۲/ ۳۷۷؛ محقق حلی، ۱۴۰۹: ۲/ ۴۴؛ خمینی، ۱۴۲۱: ۱/ ۴۸۹؛ سیستانی، ۱۴۳۰: ۲/ ۱۷۸).

دلایل مختلف از قرآن و سنت برای حلیت و مشروعیت اقامه شده است که به نمونه‌هایی از آن‌ها اشاره می‌گردد:

۱. «فَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا...» (نحل: ۱۱۴).

۲. «... وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا...» (بقره: ۲۷۵).

۳. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ...» (مائده: ۱).

این آیه، بر لزوم وفا به عقود و قراردادهای تأکید دارد، مگر آنکه مخالف با شرع باشند.

۴. حدیث نبوی بر لزوم وفا به شروط ضمن عقد تأکید دارد: «المؤمنون عند شروطهم» (حرعاملی، ۱۴۰۹: ۱۵/ ۳۳).

۵. امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید: «الاشیاء كلها مطلقة حتى يرد فيها نهي» (کلینی، ۱۴۰۷: ۵/ ۳۱۳).

۶. حدیثی از امام صادق علیه‌السلام اصل را بر جواز معاملات می‌داند، مگر در مواردی که دلیلی بر حرمت وجود داشته باشد: «جواز البيع و الشراء إلا ما نهى عنه» (حرعاملی، ۱۴۰۹: ۱۲/ ۲۷۹).

ادله فوق به روشنی بیان می‌کند، هر آنچه مورد نهی صریح شرع قرار نگرفته باشد، اصل بر حلیت و مشروعیت آن است.

کاربردهای تربیتی

اصل حلیت و مشروعیت در کسب و کار، معاملات و مصرف، پیامدهای تربیتی عمیقی دارد که به شرح زیر است:

۱. تقویت عزت نفس و استقلال مالی: فرد می‌داند که روزی او از طریق حلال و با تلاش مشروع به دست می‌آید، و همین امر به او عزت نفس می‌بخشد و او را از وابستگی به دیگران یا دست‌درازی به اموال نامشروع بی‌نیاز می‌سازد. عزت در اسلام، تنها به معنای غرور نیست، بلکه به معنای بی‌نیازی از خلق و اتکا به خداوند و تلاش مشروع است.

۲. پرهیز از ذلت سؤال: وقتی فرد توانایی کسب روزی حلال را دارد، نیازی به سؤال و درخواست از دیگران پیدا نمی‌کند و این خود عاملی برای حفظ کرامت انسانی است.
۳. ایجاد اعتماد در جامعه: هنگامی که افراد جامعه می‌دانند که معاملات و کسب و کارها بر مبنای حلیت و مشروعیت است، اعتماد عمومی افزایش می‌یابد. این اعتماد، زیربنای تعاملات سالم اقتصادی و کاهش فساد است. رعایت احکام شرعی در معاملات، اعتماد بین طرفین را افزایش داده و به رونق اقتصادی کمک می‌کند. جامعه‌ای که در آن معاملات بر پایه شفافیت و حلال بودن استوار است، سلامت بیشتری دارد.
۴. سلامت روانی فرد: کسب مال از راه حلال، آرامش روحی و وجدان آسوده برای فرد به ارمغان می‌آورد. برعکس، کسب مال حرام، اضطراب، نگرانی و عذاب وجدان را به دنبال دارد. کسی که می‌داند زندگی‌اش بر مبنای حلال است، از نظر روانی ثبات بیشتری دارد.
۵. آموزش احکام معاملات: تربیت اقتصادی، فرد را با احکام شرعی مربوط به معاملات آشنا می‌کند تا بتواند معاملات خود را بر اساس موازین شرعی انجام دهد.
۶. تشویق به نوآوری در زمینه اقتصاد اسلامی: با توجه به اصل حلیت و مشروعیت معاملات، تربیت اقتصادی، افراد را به نوآوری و ابتکار در زمینه طراحی عقود جدید و سازوکارهای مالی اسلامی تشویق می‌کند.
۷. تقویت روحیه مسئولیت‌پذیری در معاملات: تربیت اقتصادی، فرد را در قبال معاملات خود مسئول می‌داند و او را به رعایت حقوق طرفین و پرهیز از هرگونه تقلب و فریب فرا می‌خواند.
۸. ترویج فرهنگ استفاده از عقود اسلامی: آموزش عقود اسلامی، زمینه را برای جایگزینی معاملات ربوی با عقود شرعی فراهم می‌کند.
۹. ارتقای سطح سواد مالی: آموزش مسائل مالی و اقتصادی از منظر اسلام، به افراد کمک می‌کند تا تصمیمات بهتری در زمینه مدیریت مالی خود اتخاذ کنند.

۲. اصل تلاش اقتصادی

- اسلام، تلاش برای کسب روزی حلال را وظیفه‌ای شرعی (وجوب کفایی) می‌داند که هم برای حفظ آبروی فرد و خانواده و هم برای انجام وظایف اجتماعی و عبادی لازم است. فقها تأمین معاش به اندازه نیاز فرد و خانواده را از واجبات کفایی و ضروریات دین می‌دانند و آن را برای بقای جامعه انسانی حیاتی می‌شمارند (حلی، ۱۴۲۰ق: ۲/۳۴۸؛ شهید اول، ۱۴۱۰ق: ۵/۴۰۸؛ خمینی، ۱۴۰۹ق: ۱/۵۳۷).
- آیات و روایات فراوانی در این باب وارد شده‌اند که به چند نمونه اشاره می‌شود:
۱. «فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ...» (جمعه: ۱۰).
 ۲. رسول اکرم صلی الله علیه و آله فرمودند: «لَكَادُ عَلَى عِيَالِهِ كَالْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۳/۱۰۳).
- این ادله نشان‌دهنده ارزش والا و جایگاه عبادی تلاش برای تأمین معاش خانواده است و آن را در حد جهاد در راه خدا قرار می‌دهد.

کاربردهای تربیتی

اصل لزوم کسب روزی و تلاش اقتصادی، دارای ابعاد تربیتی گسترده‌ای است:

۱. تقویت روحیه کار و تلاش: این اصل، تنبلی و بیکاری را نکوهیده و فرد را به فعالیت و کوشش برای تأمین معاش خود و خانواده ترغیب کرده و ترغیب کرده او را فعال، پویا و مسئولیت‌پذیر بار می‌آورد. همچنین بر فرهنگ کار و فعالیت‌های اقتصادی در جامعه ارزش نهاده و آن را در شمار عبادات بزرگ قرار می‌دهد؛ امری که می‌تواند به افزایش بهره‌وری و ارتقای کیفیت در امور

اقتصادی منجر گردد. افزون بر این، کار و تلاش در نگاه اسلامی نه صرفاً یک ضرورت معیشتی، بلکه راهی برای تعالی روح و تقویت اراده تلقی می‌شود؛ بدین معنا که فرد با کوشش مشروع، هم به استقلال اقتصادی دست می‌یابد و هم به رشد معنوی نزدیک‌تر می‌شود.

۲. ایجاد خوداتکایی و استقلال: این اصل، فرد را از وابستگی به دیگران یا اتکا به کمک‌های بلاعوض بازمی‌دارد و او را به سوی خوداتکایی و تلاش برای کسب روزی سوق می‌دهد. بدین‌سان، فرد از سربار بودن بر خانواده و جامعه‌رهایی یافته و به عنصری فعال، مولد و اثرگذار در عرصه‌ی اجتماعی و اقتصادی تبدیل می‌شود. خوداتکایی در این معنا، تنها استقلال مالی نیست، بلکه استقلال فکری و تصمیم‌گیری را نیز در بر دارد؛ فردی که بر پایه تلاش مشروع زندگی خود را سامان می‌دهد، نه تنها بار اقتصادی جامعه را کاهش می‌دهد، بلکه به الگویی تربیتی برای دیگران بدل می‌گردد و فرهنگ تولید و ابتکار را در جامعه گسترش می‌دهد.

۳. تربیت انسان مسئولیت‌پذیر اجتماعی: وجوب کفایی، تنها به بعد فردی محدود نمی‌شود، بلکه فرد را نسبت به تأمین نیازهای اساسی جامعه نیز مسئول می‌سازد. هر فردی باید به میزانی در تولید و خدمات مشارکت کند تا جامعه از بیکاری و فقر رنج نبرد.

۴. کاهش فقر و بیکاری: با ترغیب به کار و تلاش، نرخ بیکاری و فقر در جامعه کاهش می‌یابد و این به پویایی اقتصادی و عدالت اجتماعی کمک می‌کند.

بنابراین، از نظر فردی و اجتماعی کارگری که با دست رنج خود، لقمه نانی حلال برای خانواده‌اش تهیه می‌کند، عزت نفس بیشتری نسبت به کسی دارد که از طریق کلاهبرداری یا رانت، مال کسب می‌کند. فردی که با تلاش در یک شغل حلال، نیازهای خود و خانواده‌اش را تأمین می‌کند، کمتر در معرض انواع انحرافات اخلاقی و اجتماعی قرار می‌گیرد.

۳. اصل وجوب انفاق و پرداخت حقوق مالی (زکات، خمس، کفارات و...)

پرداخت حقوق واجب مالی مانند زکات، خمس، و کفارات، و همچنین انفاق مستحب، از اصول مهم اقتصادی در اسلام است که به منظور گردش ثروت، حمایت از نیازمندان، و پاکیزگی مال صورت می‌گیرد. فقها و صاحب‌نظران، وجوب انفاقات مالی مانند زکات و خمس را از ارکان دین و واجبات الهی می‌دانند و بر اهمیت پرداخت آنها تأکید فراوان دارند (حلی، ۱۴۱۰ق: ۱/ ۳۷۶؛ حلی، ۱۴۰۹ق: ۱/ ۱۷۵ و ۲۷۶). این احکام، نه تنها جنبه عبادی دارند بلکه آثار اجتماعی و اقتصادی عمیقی نیز بر جای می‌گذارند.

آیات و روایات فراوان دال بر این مسئله است:

۱. «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا...» (توبه: ۱۰۳).

۲. «وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يَنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ» (توبه: ۳۴)

۳. رسول اکرم صلی الله علیه و آله فرمودند: «بنی الاسلام علی خمس: إقام الصلاة، وإیتاء الزکاة، و صوم رمضان، و حج البیت، و ولایة امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۲/ ۱۸).

جامعه‌ای که در آن ثروت تنها در دست عده‌ای خاص انباشته شود و گروهی کثیر از ابتدایی‌ترین نیازهای زندگی محروم باشند، دچار بی‌ثباتی و نارضایتی خواهد شد. وجوب انفاق و پرداخت حقوق مالی، راهکاری عقلایی برای ایجاد توازن اقتصادی، کاهش نابرابری‌ها و حفظ همبستگی اجتماعی است. عقل حکم می‌کند که برای پایداری و سلامت یک جامعه، باید سازوکارهایی برای کمک به نیازمندان و گردش ثروت وجود داشته باشد.

کاربردهای تربیتی

اصل وجوب انفاق و پرداخت حقوق مالی، دارای ابعاد تربیتی عمیقی است که به رشد فضایل اخلاقی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی فرد کمک می‌کند:

۱. تقویت روحیه ایثار و گذشت: فرد را به بخشیدن بخشی از مال خود در راه خدا و کمک به دیگران ترغیب می‌کند که موجب تقویت روحیه ایثار و از خودگذشتگی می‌شود.
 ۲. تربیت انسان مسئولیت‌پذیر اجتماعی: این اصل، فرد را از خودمحوری خارج کرده و به وی می‌آموزد که نسبت به سرنوشت دیگران و جامعه بی‌تفاوت نباشد و در جهت رفع نیازهای آنان بکوشد.
 ۳. کاهش حب مال و دنیاگرایی: با واجب کردن انفاق، فرد می‌آموزد که مال تنها برای او نیست و دل‌بستگی شدید به دنیا را کاهش می‌دهد. این امر موجب تزکیه نفس و رسیدن به آرامش درونی می‌شود.
 ۴. ایجاد حس همدردی و همبستگی: پرداخت حقوق مالی به نیازمندان، حس همدردی و شفقت را در وجود فرد تقویت می‌کند و به ایجاد جامعه‌ای هم‌دل و هم‌بسته کمک می‌کند.
 ۵. تطهیر مال و رشد معنوی: اسلام انفاق را موجب تطهیر مال و رشد معنوی فرد می‌داند. فرد با پرداخت حقوق مالی، مال خود را پاکیزه کرده و زمینه‌ساز برکات الهی می‌شود.
 ۶. مقابله با فقر و نابرابری: از جنبه اجتماعی، این اصل به مبارزه با فقر و کاهش نابرابری‌های اقتصادی کمک می‌کند و زمینه‌ساز عدالت اجتماعی می‌شود.
- قابل یادآوری است که فردی که خمس مال خود را می‌پردازد، از تعلق خاطر شدید به مال کاسته و مالش را برای استفاده در راه خدا پاکیزه می‌سازد.
- پرداخت زکات توسط کشاورزان و صاحبان مشاغل، موجبات رونق اقتصادی جامعه را فراهم آورده و به طور ملموس، نیازهای اقشار ضعیف را مرتفع می‌سازد و مانع از فقر شدید و بحران‌های اجتماعی ناشی از آن می‌شود.

۴. اصل عدم ربا و معاملات ربوی

اصل حرمت به این معناست که هرگونه دریافت یا پرداخت سود اضافی در معامله‌ای براساس قرض، حرام و ممنوع می‌باشد. این اصل در اسلام و بسیاری از ادیان دیگر مورد تأکید قرار گرفته و از نظر فقهی، اخلاقی و اقتصادی آثار مخربی بر جامعه دارد؛ زیرا باعث رکود اقتصادی، تمرکز ثروت در دست عده‌ای کم، و ظلم به مقروض می‌شود.

فقها و دانشمندان اسلامی بر حرمت ربا اجماع دارند و آن را از محرمات قطعی اسلام می‌دانند (شیخ طوسی، ۱۴۱۷ق: ۲/ ۱۶۰؛ ابن‌ادریس حلی، ۱۴۱۳ق: ۲/ ۲۵۷؛ محقق حلی، ۱۳۸۵/ ۲/ ۲۷۵؛ خمینی، ۱۴۲۱ق: ۲/ ۱۶۰؛ فیاض، ۱۴۳۵ق: ۳۰۲؛ جواد آملی، ۱۳۷۷: ۱۱۵) و منابع اسلامی مرتکبان آن را در ردیف محاربین با خدا و رسولش قرار داده‌اند.

آیات و روایات زیادی دال بر این مهم است:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُّضَاعَفَةً وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (آل عمران: ۱۳۰). «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنْتُمْ مُّؤْمِنِينَ فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ» (بقره: ۲۷۸-۲۷۹)

روایات متعدد بیانگر این مسئله است: رسول خدا ﷺ می‌فرماید: «لَعَنَ اللَّهُ عَشْرًا أَكَلَ الرِّبَا وَ مُؤَكَّلَهُ وَ كَاتِبَهُ وَ شَاهِدَهُ». (حر عاملی، ۱۴۱۶ق: ۱۸/ ۱۲۰).

در حدیث امام صادق علیه السلام چنین می‌فرماید: «دِرْهَمٌ رِبَاً أَشَدُّ عِنْدَ اللَّهِ مِنْ سَبْعِينَ زَنْبَةً كُلُّهَا بِذَاتِ مَحَرَمٍ» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۵/ ۱۴۵).

از منظر عقلی نیز، ربا به دلیل ایجاد نابرابری، تشویق به تنبلی، و تخریب فضای تعاون و مشارکت، مذموم است.

کاربردهای تربیتی

تحریم ربا در اسلام، علاوه بر ابعاد اقتصادی، دارای کاربردهای تربیتی عمیقی است که به سلامت روانی و اخلاقی فرد و جامعه کمک می‌کند:

۱. ترویج روح تعاون و همبستگی: تحریم ربا، افراد را به سمت کمک‌رسانی بدون چشمداشت مادی (قرض الحسنه) و مشارکت در فعالیت‌های اقتصادی بر پایه سود و زیان مشترک (مانند مضاربه و شرکت) سوق می‌دهد و روح تعاون و همبستگی اجتماعی را تقویت می‌کند.
 ۲. تقویت ارزش کار و تولید: با منع کسب درآمد بدون زحمت از طریق ربا، افراد به سوی فعالیت‌های مولد و تلاش برای کسب روزی حلال تشویق می‌شوند. این امر به افزایش تولید، اشتغال‌زایی و رشد اقتصادی واقعی منجر می‌گردد.
 ۳. مبارزه با طمع و حرص: رباخواری ریشه در طمع و حرص برای افزایش ثروت بدون تلاش دارد. تحریم ربا به تربیت افرادی قانع، خویشان‌دار، و راضی به روزی حلال کمک می‌کند.
 ۴. کاهش فاصله طبقاتی و فقر: ربا به تمرکز ثروت در دست عده‌ای خاص و فقیرتر شدن اقشار ضعیف جامعه منجر می‌شود. تحریم آن، گامی مهم در جهت کاهش نابرابری‌های اقتصادی و توزیع عادلانه ثروت است. این امر، به نوبه خود، به کاهش مفاسد اجتماعی ناشی از فقر و اختلاف طبقاتی کمک می‌کند.
 ۵. رشد اخلاق اقتصادی اسلامی: حرمت ربا، سنگ بنای اخلاق اقتصادی اسلامی است که بر مبنای عدالت، احسان، صداقت، شفافیت و رعایت حقوق دیگران بنا شده است. این تربیت، فرد را به سمت تعاملات مالی سالم و عادلانه هدایت می‌کند.
 ۶. تطهیر مال و کسب برکت: از دیدگاه اسلامی، مال حاصل از ربا فاقد برکت و آلوده است. دوری از ربا، منجر به تطهیر مال و کسب روزی حلال می‌شود که برکت الهی را به دنبال دارد.
- نکته قابل توجه اینکه وام‌گیری یک تولیدکننده کوچک از وام دهنده، با نرخ بهره بالا، باعث می‌شود بخش قابل توجهی از سود تولیدش صرف پرداخت بهره شود و نتواند سرمایه خود را توسعه دهد. این، خود مانعی برای اشتغال‌زایی و تولید است. در مقابل، عقود مشارکتی (مانند مضاربه و مشارکت مدنی و...)، سود و زیان را میان وام‌دهنده و سرمایه‌گذار تقسیم می‌کند که این امر، توزیع عادلانه‌تر ثروت و تشویق به تولید واقعی را به همراه دارد.

۵. اصل قناعت

در فقه اسلامی قناعت به معنای اکتفا کردن به حد نیاز و پرهیز از زیاده‌روی در مصرف و خواسته‌هاست. اسلام، قناعت را به عنوان یک فضیلت اخلاقی و اقتصادی معرفی می‌کند و حرص و طمع در جمع‌آوری مال را مذموم شمرده است؛ زیرا مانع شکرگزاری، موجب فراموشی هدف اصلی خلقت و مایه اضطراب می‌شود. فقها و اندیشمندان اسلامی، همواره بر فضیلت قناعت و مذمت حرص و تجمل‌گرایی تأکید داشته‌اند. این موضوع در ابواب مختلف فقهی، از جمله اخلاق، زهد، و احکام معاملات، مورد توجه قرار گرفته است (طوسی، ۱۴۰۰: ۱۵۵/۲؛ امام خمینی، ۱۴۲۱ق: ۱۴۷/۲؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۸۵).

در منابع اسلامی بر مذمت حرص و مدح قناعت تأکید زیاد شده است:

قرآن کریم ضمن بیان جواز زینت و استفاده از نعمت‌ها، بر حد اعتدال و پرهیز از اسراف تأکید دارد: «يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِندَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ» (اعراف: ۳۱). امام علی علیه السلام قناعت را به عنوان یک ثروت پایدار و بی‌انتهای معرفی می‌کند: «القناعة مال لا ينفد» (نهج البلاغه: حکمت ۵۹).

امام صادق علیه السلام حرص را کلید شر معرفی کند و می‌فرماید: «إياك و شره النفس، فانهما هما مفتاح كل شر» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۳۱۶/۲).

کاربردهای تربیتی

۱. ایجاد رضایت و آرامش درونی: قناعت، فرد را به پذیرش مقدرات الهی و رضایت به آنچه دارد، تشویق می‌کند و از این طریق، آرامش و سلامت روانی را برای او فراهم می‌آورد.
 ۲. تقویت عزت نفس و استقلال: فرد قانع، کمتر به دیگران وابسته است و احساس استقلال بیشتری می‌کند، چرا که نیازهایش در حد کفایت برآورده شده و از چشم‌داشتن به مال دیگران بی‌نیاز است.
 ۳. ترویج روحیه انفاق و کمک به دیگران: کسی که خود قانع است و از اسراف پرهیز می‌کند، آمادگی بیشتری برای انفاق و کمک به نیازمندان دارد، زیرا منابع بیشتری را در اختیار خود احساس می‌کند و نیازهای دیگران را بهتر درک می‌کند.
 ۴. مبارزه با فرهنگ مصرف‌گرایی: قناعت، سپری در برابر فرهنگ مصرف‌گرایی افراطی و تجمل‌گرایی است که در جوامع مدرن رواج یافته و می‌تواند به انحراف نظام اقتصادی و اخلاقی بینجامد.
 ۵. اولویت‌بخشی به معنویت: با پرهیز از دلبستگی بیش از حد به مظاهر مادی، فرد فرصت بیشتری برای توجه به ابعاد معنوی زندگی، مانند عبادت، تفکر، و خدمت به خلق، پیدا می‌کند.
 ۶. حفظ سلامت اقتصادی جامعه: ترویج قناعت و پرهیز از اسراف، به تعادل در مصرف، جلوگیری از اتلاف منابع، و در نتیجه، سلامت و پایداری نظام اقتصادی کمک می‌کند.
 ۷. پرورش روحیه قناعت و ساده‌زیستی: مقابله با فرهنگ اسراف، مقدمه‌ای برای ترویج قناعت، زهد، و ساده‌زیستی است که از فضایل اخلاقی مهم محسوب می‌شوند.
- باتوجه به مطالب فوق، فردی که از داشتن خانه‌ی لوکس و اتومبیل گران‌قیمت به منزل مسکونی معمولی با امکانات کافی زندگی قناعت می‌کند آرامش بیشتری دارد نسبت به فردی که همواره برای کسب بیشتر و تجملات تلاش می‌کند.
- کارمندی که به حقوق خود راضی است و برای افزایش آن، به راهکارهای نامشروع متوسل نمی‌شود، از سلامت روانی بیشتری برخوردار است.

۶. اصل عدم اسراف و تبذیر

اصل فقهی حرمت اسراف و تبذیر در اسلام بر این مبنا است که مصرف بی‌رویه، زیاده‌روی و هدر دادن مال و ثروت در امور مختلف، آن هم به شکلی غیرمعقول و خارج از حد اعتدال، حرام و ناپسند است. این اصل در قرآن کریم و روایات اسلامی به شدت مورد تأکید قرار گرفته و اسراف و تبذیر به عنوان گناهان کبیره معرفی شده‌اند. فقهای عظام نیز اسراف و تبذیر را از امور حرام شمرده و در موارد متعدد، به تبعات سوء آن در دنیا و آخرت اشاره کرده‌اند و آن را موجب حبط عمل، خشم الهی (شیخ مفید، ۱۴۱۳ق: ۲۸۹، محقق حلی، ۱۴۱۹ق: ۱/ ۲۰۱)، محرومیت از رحمت الهی، سقوط در درکات ذلت و پشیمانی (شهید ثانی، ۱۴۱۸ق: ۲/ ۱۸۸)، زمینه‌ساز فساد در زندگی فرد و جامعه، ضمان و مسئولیت فرد (خویی، ۱۴۱۷ق: ۲/ ۵۶۸) دانسته‌اند.

در آیات و روایات چنین آمده که:

«... وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ» (اعراف: ۳۱) آیه مبارکه به‌طور مستقیم، اسراف را عملی ناپسند و مورد بغض الهی معرفی می‌کند. «وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا» (فرقان: ۶۷). این آیه، اعتدال در انفاق را به عنوان صفتی از صفات بندگان رحمان معرفی می‌کند و از دو سویه اسراف و اقتار (بخل) نهی می‌نماید.

امیرالمومنین علیه السلام تبذیر (ولخرجی) را از بزرگ‌ترین گناهان و موجب خشم خدا می‌داند: «إياکم والتبذیر، فإنه من کبر الخطایا، وهو مقت الله» (نهج البلاغه: حکمت ۴۱۵).

کاربردهای تربیتی

۱. آموزش مسئولیت‌پذیری در قبال نعمت‌ها: تربیت دینی، فرد را نسبت به نعمت‌هایی که خداوند در اختیار او قرار داده، مسئول می‌داند و او را به استفاده صحیح و شکرانه تشویق می‌کند.
۲. نهادینه کردن فرهنگ انفاق و کمک به نیازمندان: پرهیز از اسراف، منابع مالی و مادی فرد را برای کمک به نیازمندان و مصارف عام‌المنفعه آزاد می‌گذارد.
۳. جلوگیری از آسیب‌های روانی ناشی از تجمل‌گرایی: تربیت در جهت پرهیز از اسراف، فرد را از دلمشغولی‌های ناشی از رقابت‌های تجمل‌گرایانه و خودنمایی رها می‌سازد.
۴. ایجاد فرهنگ بهره‌وری و استفاده بهینه از منابع: آموزش پرهیز از اسراف، به معنای آموزش ارزش منابع و تشویق به استفاده بهینه و تولیدی از آن‌ها است.
۵. تقویت درک اجتماعی و همبستگی: پرهیز از اسراف، به ویژه در جامعه، زمینه را برای کاهش شکاف طبقاتی و افزایش همبستگی اجتماعی فراهم می‌کند.
- در اسلام مصرف بی‌رویه آب و برق، یا دور ریختن غذای مانده، مصداق اسراف است. فرد مسلمان با پرهیز از این اعمال، شکر عملی نعمت‌ها را به جای می‌آورد.
- کشوری که منابع طبیعی خود را با سرعت و بدون برنامه به فروش می‌رساند و از فرآوری و تولید ارزش افزوده غافل است، در حال تبذیر منابع بین نسلی است.
- یک خانواده مسلمان، با مدیریت صحیح هزینه‌ها و پرهیز از خرید کالاهای لوکس غیرضروری، هم از اسراف جلوگیری می‌کند و هم می‌تواند بخشی از مازاد درآمد خود را صرف امور خیریه نماید که جزو باقیات الصالحات محسوب می‌شود و بدین وسیله آخرت خود را نیز آباد می‌کند.

۷. اصل انصاف

- قاعده «عدل و احسان» یکی از مبانی بنیادین در نظام حقوقی و اقتصادی اسلام است که بر لزوم رعایت انصاف، دادگری و نیکوکاری در کلیه روابط میان انسان‌ها، به‌ویژه در حوزه معاملات و امور اقتصادی، تأکید دارد. این قاعده، راهنمایی جامع برای رفتار اخلاقی و مسئولانه در کسب‌وکار و تعاملات مالی است.
- اسلام بر لزوم رعایت عدل و احسان در تمامی روابط، از جمله روابط اقتصادی، تأکید دارد. این اصل، تضمین‌کننده روابط سالم، منصفانه و انسانی در جامعه است.
- در تبیین فقهی می‌توان چنین گفت: عدل در معاملات رعایت حقوق طرفین معامله، عدم کم‌فروشی، عدم غش، پرهیز از تدلیس، رعایت قیمت عادلانه، و انجام معامله بر اساس رضایت طرفین را می‌رساند و احسان فراتر از عدل، نیکوکاری، گذشت، آسان‌گیری، و مساعدت در صورت امکان را بازگو می‌کند. این شامل مواردی مانند مهلت دادن به بدهکار معسر، بخشش بخشی از بدهی، یا آسان‌گیری در شرایط قرارداد می‌شود (شیخ انصاری، ۱۴۱۵ق: ۲/ ۶۰-۷۵؛ سیستانی، ۱۴۱۷ق: ۲/ ۵-۲۵؛ خمینی، ۱۴۲۱ق: ۱/ ۲۷۰-۲۸۰ و ۲/ ۲۵۰-۲۶۰).
- چنانچه قرآن کریم می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ...» (نحل: ۹۰). همچنین روایات این اصل را نماد گویای اخوت ایمانی دانسته‌اند.

کارکردهای تربیتی

۱. تربیت شهروندان مسئول: این اصل، افراد را به داشتن وجدان کاری، امانت‌داری، و مسئولیت‌پذیری در قبال حقوق دیگران در معاملات تشویق می‌کند.

۲. ایجاد اعتماد در جامعه: پایبندی به عدل و احسان، اعتماد متقابل میان فعالان اقتصادی را افزایش داده و محیطی امن برای سرمایه‌گذاری و تجارت فراهم می‌کند.
 ۳. کاهش تنش‌های اقتصادی: رفتار مبتنی بر احسان، مانند آسان‌گیری در پرداخت بدهی‌ها، به کاهش مشکلات اقتصادی افراد و جلوگیری از انباشت نارضایتی در جامعه کمک می‌کند.
 ۴. توسعه اخلاق حرفه‌ای: این اصل، الگوی رفتاری مناسبی برای فعالان اقتصادی و متخصصان مالی در جهت پایبندی به اصول اخلاقی و حرفه‌ای ارائه می‌دهد.
 ۵. ارتقای فرهنگ اقتصادی: ترویج فرهنگ عدل و احسان، اقتصاد را از یک امر صرفاً مادی به عرصه‌ای برای تجلی ارزش‌های اخلاقی و انسانی تبدیل می‌کند.
- بنابراین، فروشنده‌ای که به مشتری خود تخفیف می‌دهد، یا مهلت بیشتری برای پرداخت بدهی او در نظر می‌گیرد، مصداق «احسان» در معامله است. قاضی شرعی که در پرونده‌های مالی، بر اساس قانون و با رعایت حقوق طرفین حکم صادر می‌کند، «عدل» را اجرا نموده است. کارفرمایی که حقوق کارگران خود را به موقع و به طور کامل پرداخت می‌کند و حتی در صورت سوددهی شرکت، پاداشی به آنها می‌دهد، هم «عدل» را رعایت کرده و هم «احسان» نموده است و ای بسا که با رجوع مشتریان بیشتر به او، شریک مال و دارایی آنان باشد.

بحث

یافته‌های این مقاله نشان می‌دهد که برخلاف پژوهش‌های غالب در حوزه فقه معاملات که عمدتاً بر استنباط احکام شرعی متمرکز بوده‌اند (چون «مکاسب» شیخ انصاری و «جواهر الکلام»)، رویکرد مقاله حاضر با استخراج کارکردهای تربیتی از اصول فقهی، گامی فراتر از فقه‌محض برداشته و پیوندی نظام‌مند میان احکام شرعی (نظیر حلیت، حرمت ربا، وجوب انفاق) و اهداف تربیتی برقرار ساخته است. این ویژگی، آن را از پژوهش‌های صرفاً اقتصاد اسلامی (مانند «اقتصادنا»ی شهید صدر) نیز متمایز می‌سازد؛ زیرا در آن دسته از مطالعات، هرچند به نقش اخلاق در اقتصاد اشاره شده، اما به چگونگی شکل‌گیری فضایل اقتصادی از طریق احکام فقهی و تدوین یک الگوی جامع تربیتی پرداخته نشده است. همچنین، مقاله حاضر با تأکید بر هفت اصل فقهی-تربیتی و تبیین کاربردهای عینی آن‌ها در حوزه‌های کسب‌وکار، مصرف و مسئولیت‌های اجتماعی، نسبت به پژوهش‌های اخلاقی-تربیتی (مانند آثار مرحوم مطهری یا نراقی) که کلی‌تر به فضایل و رذایل اخلاقی پرداخته‌اند، از دقت و انسجام عملیاتی بیشتری برخوردار است و حلقه مفقوده میان نظریه‌پردازی اخلاقی و قواعد فقهی را تا حد زیادی پر می‌کند.

مهم‌ترین نوآوری مقاله، ارائه یک چارچوب بین‌رشته‌ای منسجم است که در آن، هر اصل فقهی نه صرفاً به‌عنوان یک حکم حقوقی، بلکه به‌مثابه یک سازوکار تربیتی برای شکل‌دهی به نگرش، رفتار و هویت اقتصادی فرد مسلمان تحلیل شده است. این امر، در مقابل پژوهش‌های پیشین که یا به اقتصاد بدون پشتوانه تربیتی پرداخته‌اند (مانند آثار مربوط به بانکداری اسلامی و بیمه تکافل) و یا به تربیت بدون ورود به جزئیات فقهی (چون نظام‌نامه تربیتی المصطفی)، خلأ موجود در عدم پیوند میان قواعد کلیدی فقه (مانند اصالة‌الاباحه، أحل الله البيع، المؤمنون عند شروطهم) با اهداف تربیتی را مرتفع می‌سازد. به‌ویژه آنکه مقاله، با استخراج کارکردهایی چون تقویت عزت نفس، مسئولیت‌پذیری اجتماعی، قناعت و عدالت از دل احکام فقهی، نشان می‌دهد که فقه اسلامی در عین حال که نظامی هنجاری است، می‌تواند به‌عنوان منبعی غنی برای برنامه‌ریزی درسی و سیاست‌گذاری آموزشی در حوزه اقتصاد-معیشت مورد استفاده قرار گیرد؛ موضوعی که در پژوهش‌های قبلی به‌صورت نظام‌مند و عملیاتی مورد بررسی قرار نگرفته بود. بنابراین، مقاله حاضر با ارائه یک مدل مفهومی مبتنی بر اصول هفت‌گانه، گامی مؤثر در جهت پر کردن خلأ نظری و کاربردی یادشده برداشته و زمینه را برای تحقیقات آتی در زمینه عملیاتی‌سازی این الگو در نظام‌های آموزشی و فرهنگی فراهم می‌سازد.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف استخراج و تبیین مبانی فقهی الگوی تربیت اقتصادی-معیشتی در اسلام، به بررسی اصول بنیادین این الگو از منظر فقهی، قرآنی، روایی و عقلی پرداخت. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که اسلام، نظام اقتصادی و معیشتی را نه تنها در چارچوب قواعد صرفاً مادی و داد و ستد، بلکه در بستری جامع از اصول اخلاقی، تربیتی و مسئولیت‌پذیری تعریف می‌کند. ۱. جامعیت و چندوجهی بودن تربیت اقتصادی-معیشتی اسلام: اصولی که تا کنون مورد بررسی قرار گرفتند (حلیت کسب و مصرف، تلاش اقتصادی، تحریم اسراف و تبذیر، حرمت ربا، پرهیز از غش و تدلیس، لزوم وفای به عهد، پرهیز از احتکار، و قاعده عدل و احسان)، نشان‌دهنده جامعیت اسلام در تنظیم روابط اقتصادی و خانوادگی است. این اصول، ابعاد مختلفی از زندگی اقتصادی فرد و جامعه را پوشش می‌دهند، از کسب و تولید گرفته تا مصرف، توزیع، و روابط مالی.

۲. پیوند ناگسستنی اقتصاد و اخلاق: یکی از برجسته‌ترین نتایج این پژوهش، پیوند عمیق و جدایی‌ناپذیر میان اقتصاد و اخلاق در دیدگاه اسلام است. کلیه اصول مورد بحث، یا مستقیماً به مسائل اخلاقی (مانند صداقت، امانت، وفای به عهد، احسان) اشاره دارند، یا به جنبه‌های اخلاقی-تربیتی (مانند پرهیز از اسراف، ربا، احتکار) می‌پردازند. این امر گویای آن است که تربیت اقتصادی-معیشتی در اسلام، فراتر از کسب سود صرف، بر پرورش انسان‌های متخلق به اخلاق الهی و مسئولیت‌پذیر در قبال جامعه و محیط زیست تأکید دارد.

۳. نقش تربیتی اصول اقتصادی: هر یک از اصول فقهی مورد بررسی، دارای کارکردهای تربیتی مشخصی در حوزه اقتصاد و معیشت هستند. به عنوان مثال:

الف. حلیت و حرمت: آموزش تقوا و پرهیزگاری در کسب و کار.

ب. ضرورت کار و تلاش: ترویج روحیه خودکفایی، کارآفرینی و مسئولیت‌پذیری.

ج. تحریم اسراف: پرورش حس قناعت، شکرگزاری و مسئولیت‌پذیری در قبال منابع.

د. حرمت ربا و قمار: آموزش پرهیز از منفعت‌طلبی ناسالم و ریسک‌های غیرشرعی.

ه. پرهیز از غش و تدلیس: تربیت صداقت، امانت‌داری و انصاف در معاملات.

و. لزوم وفای به عهد: تقویت تعهد، پابندی و اعتماد در روابط اقتصادی.

ز. پرهیز از احتکار: آموزش روحیه انفاق، تعاون و پرهیز از منفعت‌طلبی زیان‌بار برای جامعه.

ح. عدل و احسان: پرورش سخاوت، گذشت، و رعایت حقوق دیگران.

۴. تأکید بر مصالح فردی و اجتماعی: اصول تربیت اقتصادی-معیشتی اسلام، به گونه‌ای تدوین شده‌اند که هم منافع فردی و هم مصالح اجتماعی را در بر می‌گیرند. پرهیز از احتکار، به عنوان مثالی بارز، ضمن جلوگیری از ضرر به فرد محترک (به سبب حرمت عمل)، منافع جامعه را در دسترسی عادلانه به کالاها تأمین می‌کند. همچنین، قاعده عدل و احسان، با تقویت روابط حسنه، به استحکام بافت اجتماعی و اقتصادی کمک شایانی می‌نماید.

۵. رویکرد واقع‌بینانه و عملی: مبانی فقهی ارائه شده، رویکردی واقع‌بینانه و عملی به مسائل اقتصادی دارند. این اصول، با در نظر گرفتن نیازهای فطری و اجتماعی انسان، چارچوبی را فراهم می‌آورند که ضمن تأمین معاش، روحیه معنویت و اخلاق را نیز تقویت می‌کند.

۶ ظرفیت الگوسازی: در مجموع، اصول شش‌گانه پیشین به همراه اصل هفتم (عدل و احسان)، چارچوب کاملی را برای «الگوی تربیت اقتصادی-معیشتی اسلام» فراهم می‌آورند. این الگو، با تأکید بر تقوا، مسئولیت‌پذیری، عدالت، احسان، و پرهیز از آسیب‌های اقتصادی، مسیری روشن را برای دستیابی به سعادت مادی و معنوی هم در سطح فردی و هم در سطح اجتماعی ترسیم می‌کند.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

این پژوهش کد اخلاق را به شماره از کمیته اخلاق دانشکده/دانشگاه دریافت کرده است. نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

مشارکت نویسندگان

جمع‌آوری داده‌ها: عبدالله انصاری، مجید طرقی و غلامرضا سرآبادانی.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

سپاسگزاری

از داوران محترم به خاطر مطالعه متن حاضر و ارائه نظرهای ارزشمند ساختاری و علمی سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- قرآن کریم
- نهج البلاغه
- ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۴۰۴ق). معجم المقاییس اللغة. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن ادریس حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۳ق). قواعد الاحکام. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- احمد بن حنبل، عبدالله بن احمد. (۱۴۰۵ق). مسند احمد بن حنبل. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- احمدی، مسعود. (۱۳۸۱). کلیات اقتصاد (خرد-کلان). تهران: انتشارات توسعه علوم.
- امام خمینی، سید روح الله. (۱۴۲۱ق). تحریر الوسیله. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمته الله علیه.
- امام خمینی، سید روح الله. (۱۴۱۰ق). کتاب البیع. قم: دفتر نشر اسلامی.
- امینی، ابراهیم. (۱۳۹۷). تربیت. قم: بوستان کتاب.
- انصاری، عبدالله. (۱۴۰۴). الگوی تربیت اقتصادی-معیشتی با رویکرد اسلامی و مقایسه آن با اقتصاد لیبرال. قم: رساله دکتری جامعه المصطفی.
- انصاری، مرتضی. (۱۴۱۵ق). المکاسب. قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ انصاری.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۸۱). مبسوط در ترمینولوژی حقوق. تهران: گنج دانش.
- جمعی از نویسندگان. (۱۳۹۷). درآمدی بر نظامنامه تربیتی المصطفی - ساحت تربیت اقتصاد معیشتی. قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی.
- جمعی از نویسندگان. (بی تا). فرهنگ فلسفه و علوم اجتماعی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۷۷). تفسیر تسنیم. قم: مرکز نشر اسراء.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعه. تهران: دار التفتیح.
- خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۱۷ق). مصباح الفقاهه. قم: مؤسسه احیاء آثار الإمام الخوئی.
- دادگر، یدالله و رحمانی، تیمور. (۱۳۸۰). مبانی و اصول علم اقتصاد. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). المفردات فی غریب القرآن. بیروت: دارالعلمیه.
- سورین، ورنر و تانکارد، جیمز. (۱۳۸۶). نظریه های ارتباطات (ترجمه علیرضا دهقان). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- سیستانی، علی. (۱۴۳۰ق). منهاج الصالحین. قم: مکتب آیت الله سیستانی.
- شهید اول، محمد بن مکی عاملی. (۱۳۷۶). اللمعه دمشقیه. تهران: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی عاملی. (۱۳۸۳). الروضه البهیة فی شرح اللمعه دمشقیه. قم: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی عاملی. (۱۴۱۹ق). مسالک الافهام الی آیات الاحکام. قم: مؤسسه آل البيت (ع) لاحیاء التراث.
- صدر، سید محمد باقر. (۱۹۸۲م). اقتصادنا. بیروت: مؤسسه البلاغ.
- طباطبائی، سید محمدحسین. (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۷ق). الخلاف. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ق). تهذیب الاحکام. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

- فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق). *مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر)*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فیاض، محمد اسحاق. (۱۴۳۵ق). *فقه المعاملات المالیه*. نجف: دارالصادقین.
- قرضاوی، یوسف. (۱۴۱۸ق). *فقه الزکاة*. بیروت: موسسه الرساله.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). *الکافی*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- گولد، جولیس و همکاران. (۱۳۷۶). *فرهنگ علوم اجتماعی (ترجمه گروه مترجمان)*. تهران: مازیار.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۴ق). *بحار الانوار*. بیروت: موسسه الوفاء.
- محقق حلی، علی بن مسعود. (۱۳۸۵). *کتاب الایة*. قم: دارالکتب الاسلامیه.
- محمدی، حسن. (۱۳۹۸). *مبانی اصولی فقه*. تهران: نشر دانشگاه تهران.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۷). *تعلیم و تربیت در اسلام*. تهران: انتشارات صدرا.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). *المقنعه*. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران. (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- نجفی، حسن. (۱۳۶۷). *جوهر الکلام*. تهران: المکتبه العلمیه الاسلامیه.

References

- The Holy Qur'an. (n.d.). (In Arabic)
- Nahj al-Balagha. (n.d.). (In Arabic)
- Aḥmad ibn Ḥanbal, 'A. (۱۴۰۵ AH). *Musnad Aḥmad ibn Ḥanbal*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. (In Arabic)
- Ahmadi, M. (۱۳۸۱). *Generalities of Economics (Micro-Mass)*. Tehran: Tose' al-Ulum Publications. (In Persian)
- Al-Hilli, A. B. M. (۱۳۸۵). *Kitab al-Ayah*. Qom: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. (In Arabic)
- Al-Hilli, H. B. Y. (۱۴۱۳ AH). *Qawa'id al-Ahkam*. Islamic Publications Office of the Qom Seminary. (In Arabic)
- Al-Isfahani, H. B. M. (۱۴۱۲ AH). *Al-Mufradat fi Gharib al-Qur'an*. Beirut: Dar al-Ilmiyyah. (In Arabic)
- Al-Khoei, A. (۱۴۱۷ AH). *Misbah al-Fiqahah*. Qom: Imam al-Khoei Heritage Revival Foundation. (In Arabic)
- Al-Khomeini, R. (۱۴۱۰ AH). *Kitab al-Bay'*. Qom: Islamic Publishing Office. (In Arabic)
- Al-Khomeini, R. (۱۴۲۱ AH). *Tahrir al-Wasila*. Qom: Imam Khomeini (RA) Publication and Organization. (In Arabic)
- Al-Kulayni, M. B. Y. (۱۴۰۷ AH). *Al-Kafi*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. (In Arabic)
- Al-Majlisi, M. B. (۱۴۰۴ AH). *Bihar al-Anwar*. Beirut: Mu'assasat al-Wafa. (In Arabic)
- Al-Mufid, M. B. M. (۱۴۱۳ AH). *Al-Muqni'ah*. Qom: Sheikh Mufid Millennium World Congress. (In Arabic)
- Al-Razi, M. B. U. (۱۴۲۰ AH). *Maḥatib al-Ghayb (Al-Tafsir al-Kabir)*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. (In Arabic)
- Al-Sadr, M. B. (۱۹۸۲). *Iqtisaduna*. Beirut: Mu'assasat al-Balagh. (In Arabic)
- Al-Sistani, A. (۱۴۳۰ AH). *Minhaj al-Salihin*. Qom: Ayatollah Sistani Office. (In Arabic)
- Al-Tabataba'i, S. M. H. (۱۴۱۷ AH). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. Islamic Society of Qom Seminary Publications. (In Arabic)
- Al-Tusi, M. B. H. (۱۴۱۴ AH). *Tahzib al-Ahkam*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. (In Arabic)
- Al-Tusi, M. B. H. (۱۴۱۷ AH). *Al-Khilaf*. Islamic Publications Office of the Qom Seminary. (In Arabic)
- Amini, I. (۲۰۱۸). *Education*. Qom: Boostan-e Ketab. (In Persian)
- Ansari, A. (۱۴۰۴). *Olgu-ye tarbiat-e eqtesadi-ma'ishati ba rooykard-e Islami va moghayeseh an ba eqtesad-e liberal [The model of economic-livelihood education with an Islamic approach and its*

- comparison with liberal economics*. Qom: Doctoral dissertation, Al-Mustafa International University]. (In Persian)
- Ansari, M. (۱۴۱۰ AH). *Al-Makasib*. Qom: World Congress of Sheikh Ansari Commemoration. (In Arabic)
- Dadgar, Y., & Rahmani, T. (۱۳۸۰). *Foundations and principles of economics*. Islamic Propagation Office of Qom Seminary. (In Persian)
- Fayyad, M. I. (۱۴۳۰ AH). *Fiqh al-mu'amalat al-maliyya*. Najaf. Dar al-Sadiqayn. (In Arabic)
- Gould, J., et al. (۱۹۹۷). *Dictionary of social sciences* (Group of translators). Tehrha: Maziar. (In Persian)
- Hurr al-Amili, M. B. H. (۱۴۰۹ AH). *Wasa'il al-Shi'a*. Tehran: Dar al-Tafahos. (In Arabic)
- Ibn Faris, A. (۱۴۰۴ AH). *Mu'jam al-Maqayis al-Lugha*. Qom: Maktab al-I'lam al-Islami. (In Arabic)
- Jafari Langroudi, M. J. (۲۰۰۲). *Exposition on legal terminology*. Ganj Danesh. (In Persian)
- Jami'i az Nevisandegan [Various Authors]. (n.d.). *Farhang-e falsafeh va olum-e ejtema'i* [Dictionary of philosophy and social sciences]. Institute for Humanities and Cultural Studies. (In Persian)
- Jami'i az Nevisandegan [Various Authors]. (۲۰۱۸). *Daramadi bar nezamnameh-ye tarbiati al-Mustafa* [Introduction to the educational system of Al-Mustafa]. International Center for Translation and Publication of Al-Mustafa. (In Persian)
- Jawadi Amoli, A. (۱۹۹۸). *Tafsir Tasnim*. Qom: Esra Publishing Center. (In Persian)
- Makarem Shirazi, N., et al. (۱۹۹۵). *Tafsir Nemuneh*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. (In Persian)
- Mohammadi, H. (۲۰۱۹). *Fundamental principles of jurisprudence*. Tehran: University of Tehran Press. (In Persian)
- Motahhari, M. (۲۰۰۸). *Education in Islam*. Tehran: Sadra Publications. (In Persian)
- Najafi, H. (۱۹۸۸). *Jawahir al-Kalam*. Tehran: Al-Maktabah al-Ilmiyyah al-Islamiyyah. (In Arabic)
- Qaradawi, Y. (۱۹۹۷). *Fiqh al-Zakah*. Beirut: Mu'assasat al-Risalah. (In Arabic)
- Shahid al-Awwal, M. B. M. (۱۹۹۷). *Al-Lum'ah al-Dimashqiyyah*. Tehran: Ayatollah Marashi Najafi Library Publications. (In Arabic)
- Shahid al-Thani, Z. B. A. (۱۹۹۸). *Masalik al-Afham ila Ayat al-Ahkam*. Qom: Al al-Bayt (AS) Foundation for Heritage Revival. (In Arabic)
- Shahid al-Thani, Z. B. A. (۲۰۰۴). *Al-Rawdah al-Bahiyyah fi Sharh al-Lum'ah al-Dimashqiyyah*. Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library Publications. (In Arabic)
- Sorensen, W., & Tankard, J. (۲۰۰۷). *Communication theories* (A. Deghan, Trans.). University of Tehran Press. (In Persian)